

Олександр ДЛУГОПОЛЬСЬКИЙ

ПАТРОНАТНІ, МЕРІТОРНІ ТА СУСПІЛЬНІ БЛАГА: ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ФІНАНСУВАННЯ

Узагальнено теоретичні підходи до розмежування суспільних, патронатних і меріторних благ. Обґрунтовано вектори трансформації антиблаг у суспільні блага під чітким контролем держави. Систематизовано напрямки дозволів і заборон щодо основних антиблаг на рівні національної та глобальної економіки.

Головною метою функціонування інститутів суспільного сектору економіки є продукування специфічних благ, потребу в яких не задовольняє ринок, і які споживаються колективно. В сучасній економічній теорії існує кілька дефініцій, якими ті чи інші вчені позначають такі блага: “товари колективного споживання”, “меріторні блага”, “публічні послуги”, “патронатні блага” тощо. Найбільшого поширення, однак, набула теорія суспільних благ (праці М. Блауга, К. Вікселя, Е. Ліндаля, П. Самуельсона, Дж. Стігліца, Л. Якобсона). Отже, метою статті є окреслення кола товарів, робіт і послуг, що охоплені категорією “суспільні блага”, визначення їх місця в загальному обсязі благ, що продукуються ринком і державою, оцінка ролі суспільного сектору у забезпеченні потреби в суспільних благах.

У загальноприйнятому розумінні благами є матеріальні та нематеріальні цінності, що задовольняють потреби людей. Саме в такому аспекті блага розглядав перший їх дослідник Платон, який вбачав у них вихідний мотив діяльності людей у приватному та громадському житті, розрізняючи при цьому корисні (багатство, впливові родинні зв'язки, фізична сила), некорисні та цілком непотрібні блага [1, 223]. Однак між такими видами благ не існує антагонізму, оскільки одна і та

ж річ може бути як корисною, так і некорисною (наприклад, ліки). На думку Аристотеля, благо є засобом до існування [2, 56]. Англійський філософ Дж. Локк відносив до благ все те, що потенційно здатне задовольняти безмежні потреби людини (володіння землею, грошима тощо) [3, 103]. Його думку поділяв і К. Маркс, визначаючи блага як споживчі вартості [4, 183], а Ж.-Б. Сей головною ознакою благ вважав їхню здатність задовольняти людські потреби [5, 17]. Проте К. Менгер та А. Маршалл відстоювали протилежну точку зору, стверджуючи, що здатність будь-якого предмету задовольняти певну потребу ще не перетворює його на благо [6, 88; 7, 248; 8, 14]. Для цього необхідно враховувати категорію корисності, отже, благом є лише бажана річ, яка задовольняє потреби людини (наприклад, до того часу, поки про цілющі властивості кореня женьшеню не знали, він не був благом).

Цікавою точкою зору, на наш погляд, є поділ благ на достойні (патронатні блага), виробництво й споживання яких стимулює держава, та недостойні (антиблага), споживання яких має заборонятись у встановленому порядку або не стимулюватись, незважаючи на прагнення індивідів придбати їх через своє “невігластво” (наприклад, алкогольні і тютюнові вироби, наркотики,

друковані видання та аудіоносії, в яких пропагується насильство) [9, 125].

Державна підтримка виробництва патронатних благ (protected goods) пов'язана з нормативним інтересом суспільства і має переважно добродійний характер (соціальна корисність). Мотивація до спонсорських витрат щодо такого типу благ ґрунтується на визнанні донора і формуванні його позитивного іміджу. Образ держави-мецената становить сьогодні основу світогляду бюрократії, що трансформувала інститут суспільної опіки у феномен особистого меценатства за рахунок бюджетних коштів. Як зазначає О. Рубінштейн [10, 12], поширення поведінки донора, який жертвує власні ресурси, на дії державних інститутів, що витрачають суспільні кошти, стало однією з основних причин неефективного використання бюджетних ресурсів і недофінансування організацій соціальної сфери.

Ідея державної опіки для виробництва окремих суспільно важливих товарів і послуг (наприклад, підтримка консерваторій в Австрії, закладів вищої освіти у Німеччині, наукової діяльності у США, Канаді) бере початок з кінця XIX ст. у працях представників німецької школи політичної економії (Х. Йехт, К. Менгер, А. Шаффле, К. Шмідт). Вчені наполягали на тому, що група індивідів здатна генерувати специфічні цілі (формувати колективні потреби), відмінні від індивідуальних інтересів, у т. ч. щодо певних благ (суспільна мотивація інституту опіки) [11, 20].

“Патронатним благам” властиві п'ять базових ознак, що виділяють їх з кола товарів і послуг в окрему групу: по-перше, вони генерують екстернальні ефекти (породжують зовнішню економію або зовнішні втрати); по-друге, стосуються природних монополій, що неефективно перерозподіляють ресурси; по-третє, несуть потенціал інформаційної асиметрії та сприяють формуванню ринків з несприятливим відбором (adverse selection);

по-четверте, є продуктами “економіки Баумоля”; по-п'яте, охоплюють коло суспільних товарів і послуг з притаманним їм “парадоксом суспільних благ”.

Однак, як зазначають у своїх дослідженнях фундатори теорії економічної соціодинаміки Р. Грінберг та О. Рубінштейн [12], для того, щоб товар чи послуга належали до класу патронатних благ, необхідно і достатньо, щоб вони володіли соціальною корисністю. Причому до патронатних благ можуть належати як суспільні, так і приватні товари і послуги, адже світова наука поки що не виробила чітких критеріїв благ, що підпадають під державну опіку (категорія патронатних благ виходить за межі суспільного сектору економіки). Вони залежать, перш за все, від стану економіки, історико-культурних та соціально-економічних особливостей траєкторії попереднього розвитку, стратегічних і тактичних векторів економічної політики. Тому в коло таких благ потрапляють, наприклад, “хліб і видовища” в античні часи, продовольчі картки в часи Другої світової війни, продукти харчування під час “продовольчих криз”, тропічні фрукти в скандинавських країнах у наш час. До того ж, нерідко держава опікується наданням приватних товарів під впливом політичних чинників, соціально-культурних мотивацій, що часто не кореспондується з пріоритетами економічної ефективності. Так, у 2009 р. на території Саратовської області (Росія) з метою оздоровлення школярів молодшого віку була реалізована програма “Шкільне молоко”, згідно з якою молоком забезпечували школярів з I по IV класи. На фінансування додаткового “молочного харчування” з обласного бюджету було виділено субвенцію – 1,5 млн. руб. [13].

У вітчизняній економіці існує значний потенційний попит на патронатні блага, який не задовольняється через брак ресурсів (табл. 1). Так, на недостатність доходів

Таблиця 1

**Достатність доходів для задоволення потреб населення України
у деяких патронатних благах, %***

Патронатні блага		Більш ніж достатньо	Достатньо	Трохи не вистачає	Недостатньо	Не могу визначитися
Медичне обслуговування	2000	0,3	10,7	–	89,0	–
	2004	0,8	14,6	18,8	59,9	5,9
	2008	0,7	16,2	19,1	57,9	6,1
	2012	0,5	15,5	20,0	58,0	6,0
Освіта	2000	–	12,9	–	86,3	–
	2004	1,0	11,9	12,0	61,8	13,3
	2008	1,2	9,9	12,3	62,2	14,4
	2012	1,0	10,0	12,0	66,0	11,0
Культура та відпочинок	2000	–	–	–	–	–
	2004	0,7	4,3	10,4	75,7	8,9
	2008	0,7	4,9	11,7	75,3	7,4
	2012	0,6	5,0	11,4	76,0	7,0

* Складено на основі даних Державної служби статистики України.

як державного бюджету, так і особистих коштів громадян для фінансування медичного обслуговування вказує 58% населення, освіти – 66%, культури і відпочинку – 76% (дані 2012 р.). Згідно із даними соціологічного опитування, проведеного у 2009 р., 48% домогосподарств бажають, проте не можуть придбати медичні послуги у зв'язку з нестачею фінансових ресурсів; послуги освіти хочуть і не можуть профінансувати приблизно 19% опитаних; від послуг відпочинку і культури через фінансові причини відмовляються в середньому 47% респондентів. За нашими прогнозами, у 2014–2015 рр. ситуація буде лише погіршуватись, що пов'язано не лише з наслідками світової фінансово-економічної кризи, а й внутрішніми соціально-економічними і політичними проблемами України.

Отже, якщо вищенаведена група товарів і послуг може претендувати на державний патерналізм (опіку), то інша група – антиблага (bad goods) – потребує державної заборони та суспільного осуду. До таких

антиблаг прийнято відносити виробництво і вживання наркотичних речовин, алкоголю, тютюнопаління, проституцію, аборти. На користь адміністративної заборони антиблаг прогібіціоністи (англ. prohibition – “заборона”) висувають два аргументи: споживання цих товарів і послуг завдає шкоди самому споживачеві, який з огляду на неповну поінформованість та обмежену раціональність поведінки обов'язково потребує зовнішньої заборони. Тобто, ігнорування багатьма індивідами інформації про шкідливість заборонених товарів, яку поширюють інститути суспільного сектору, а також об'єктивна складність правильного співвідношення очікуваних вигод і втрат від споживання антиблаг (корисність споживач отримує одразу, а повні витрати сплачує протягом відстроченого періоду) зумовлюють актуальність втручання суспільного сектору в ці процеси; споживачами антиблаг завдається шкода “третім особам”. Тобто, ці товари і послуги спричиняють появу негативних зовнішніх ефектів для сто-

ронніх осіб (наприклад, вживання алкоголю або наркотиків нерідко призводить до злочинів і руйнує сім'ї, проституція сприяє поширенню венеричних хвороб тощо).

По Європі “прокотились” кілька хвиль заборон, пов'язаних з антиблагами. Перша (кінець XVIII – початок XIX ст.) завершилася формуванням нових неформальних культурних норм, що ґрунтувались на протестантській трудовій етиці. Концепції К. Поланьї та М. Фуко акцентують увагу на тому, що капіталізм під гаслами економічної і політичної свободи не лише відміняв старі заборони, а й породжував безліч нових [14, 36]. К. Поланьї звернув увагу на те, як у капіталістичному суспільстві викоринювалась добродійність на користь бідних [15]. Так, якщо в добу середньовіччя допомогу бідним розглядали як богоугодну справу, то в Новий час жебраків стали сприймати як осіб, допомагати яким марно і навіть аморально. М. Фуко зробив акцент на зміні сексуальної культури Нового часу – характерний для доби Відродження “культ тіла” змінився в європейських країнах суворим табуванням тілесності, впровадженням багатьох заборон на будь-який прояв сексуальності [16].

Друга хвиля заборон (кінець XIX – початок XX ст.) перевела неформальні запити у формальні (юридичні). При цьому криміналізувались насамперед ті морально осудні задоволення, що були більш доступними для “низових верств” населення і користувались найбільшою популярністю (азартні ігри, проституція, наркоманія, алкоголізм). Еліта юридично обмежувала споживацьку поведінку простолюднів, примусово спонукаючи їх зберігати свій людський капітал.

Коли з 1960-х рр. на Заході пуританські цінності поступово замінювались гедоністичними, система заборон на антиблага поступово почала демонтуватись. Кінець XX – початок XXI ст. ознаменувався історичним зламом у психологічному сприйнятті анти-

благ, формуванні основ постіндустріального суспільства, яке генерує ініціативних індивідів, здатних до самонавчання та нестандартного мислення, яким, отже, не потрібні заборони (прогібіціонізм як економічний інститут перестає бути необхідним). Рух до “суспільства без заборон” сьогодні підтримують багато вчених та політиків, незважаючи на збереження деяких адміністративних бар'єрів для певних недостойних благ.

Так, у багатьох країнах світу на національному рівні діють жорсткі обмеження щодо вживання алкоголю, азартних ігор, здійснення абортів тощо (табл. 2). Також забороняється, вже на глобальному рівні, збут і вживання наркотичних речовин, робота в секс-індустрії, надання послуг з еваназії та торгівля органами для трансплантації. Однак, незважаючи на численні заборони і суспільний осуд таких видів діяльності, існують країни, де окремі види антиблаг стають джерелом легальних прибутків не лише бізнесу, а й держави, а також своєрідною “візитівкою” країни, сприяючи поживленню туризму (наприклад, Нідерланди щодо вживання “легких” наркотиків і проституції, Монако і США щодо азартних ігор).

Сьогодні, на наш погляд, на рівні світової спільноти та окремих національних держав простежується чіткий “конфлікт заборон і дозволів”. Так, якщо на національному рівні домінує тенденція заборони наркотиків (за винятком деяких країн), то на рівні міжнародних інститутів ця концепція не користується популярністю. Ю. Латов з приводу цього зауважує, що в світі існує низка організацій, які мають на меті пом'якшення сучасної репресивної політики стосовно наркотиків – Європейський рух за нормалізацію наркотичної політики EMNDP, Радикальна антизаборонна координація CORA, Антизаборонна міжнародна ліга LIA, американський Фонд наркотичної політики DPF [14, 36]. Аналогічні антипрогібіціоністські організації, які діють

Основні антиблага в системі національної та глобальної економіки

№	Анти-блага	Приклади заборони	Приклади дозволу
1. Товари та послуги, заборонені на рівні окремих країн (національний рівень)			
1.1.	Алкоголь	“Сухий закон” в Канаді 1901-1919 рр., Фінляндії 1919–1932 рр., США 1920-1933 рр., Росії 1914–1925 рр., а також у 1950-х та 1980-х рр. в СРСР. Сьогодні заборона на вживання та розповсюдження алкоголю збереглася в деяких ісламських країнах: Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія.	Більшість країн світу дозволяє вживання алкоголю лише повнолітнім особам (наприклад, з 21 року – у США, 18 років – у Німеччині, Росії, Україні).
1.2.	Азартні ігри	Заборона на ігрові будинки у Великобританії з XVI ст. до середини XX ст., заборона на азартні ігри в окремих штатах США (Юта, Гаваї) та обмеження азартних ігор в Інтернеті (Акт про заборону незаконних азартних ігор через Інтернет, 2006 р.), ліквідація індустрії азартних ігор у СРСР у 1928 р., посилення обмежень на ігровий бізнес у Росії 2006–2007 рр. та проєкт зосередження його в кількох спеціалізованих зонах 2009 р., заборона цього виду діяльності в Україні 2009 р. та Південній Кореї (в країні дозволено грати в азартні ігри лише іноземцям).	Штати Нью-Джерсі (м. Атлантик-Сіті) та Невада (м. Лас-Вегас) у США, м. Монте-Карло у Монако.
1.3.	Аборти	Юридична заборона абортів 1867 р. у Великобританії, 1880-х рр. в США, діюча заборона на аборти в Чилі та багатьох країнах Африки.	Аборти “за спеціальними показниками” у Іспанії, Німеччині, Бразилії, аборти “за бажанням” в Україні, Росії, США, Канаді, Тунісі.
2. Товари та послуги, заборонені на рівні світової спільноти (глобальний рівень)			
2.1.	Наркотики	Світова система заборони на торгівлю наркотиками, за винятком медичної сфери їхнього застосування (Гаазька конвенція з опіуму 1912 р., Єдина конвенція про наркотичні речовини 1961 р., Віденська конвенція про психотропні речовини 1971 р., Конвенція боротьби проти незаконного обігу наркотиків і психотропних речовин 1988 р.).	Ліберальна політика щодо наркотиків у Бельгії, Данії, Нідерландах, Португалії, Італії, Канаді, Чехії.
2.2.	Секс-індустрія	Створення комісії боротьби з проституцією у Росії 1919 р., запровадження системи спеціальних установ перевиховання для повій у СРСР 1929 р., заборона проституції в Японії 1957 р., заборона організації секс-бізнесу в Україні, Росії, Швеції, Норвегії, Фінляндії, США.	Легалізація проституції у Німеччині, Нідерландах, Швейцарії, Італії, Туреччині, Австралії.
2.3.	Евтаназія	Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. регулюють право людей на життя, а Декларація Всесвітньої медичної асоціації про евтаназію 1987 р. закріплює неетичність надання послуг з полегшення пацієнтам відходу з життя.	Легалізація пасивної евтаназії у кантоні Цюрих Швейцарії 1941 р., Японії 1962 р., США 1976 р., Ізраїлі, Великобританії, Франції 2002–2004 рр., активної евтаназії – у штаті Орегон 1997 р. та штаті Вашингтон США 2008 р., Нідерландах 2000 р., Бельгії 2002 р., Люксембурзі 2009 р.
2.4.	Торгівля органами для трансплантації	Керівні принципи ВООЗ, що регламентують трансплантацію органів і тканин людини 1987 р., Конвенція ООН проти організованої транснаціональної злочинності 2000 р., Додатковий протокол до Конвенції з прав людини і біомедицини стосовно трансплантації органів і тканин людського походження 2002 р. забороняють торгівлю донорськими органами і тканинами.	В деяких країнах світу дозволена трансплантація органів і тканин від добровільних донорів або померлих осіб (наприклад, Ізраїль, Україна, Туреччина).

на національному рівні, існують у Швейцарії, Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччині, Нідерландах. Також активними учасниками руху за легалізацію наркотиків виступають авторитетні діячі науки і політики – Дж. Со-рос, М. Фрідмен, Дж. Шульц.

Вважаємо, що легалізація антиблаг (радикальна чи поступова) через урядові рішення здатна не лише видозмінювати сприйняття індивідами цих благ у подальшому, а й трансформувати колишні “антиблага” в сучасні “патронатні блага”. Наприклад, сьогодні на міжнародному рівні активно обговорюють проблему “чорної трансплантології” і лунають заклики до узаконення та суворого контролю над торгівлею донорськими органами (у 2003 р. за таку ініціативу виступала президент Комітету з трансплантології Королівського медичного об’єднання Великобританії Н. Хакім). Легальне “умонтування” в систему медичних послуг трансплантації донорських органів на рівні окремих країн і світової спільноти загалом здатне перетворити цей “чорний бізнес” на сферу спасіння та продовження людського життя, що, в кінцевому рахунку, є достойним благом (патронатним благом), проте за підтримки інститутів громадянського суспільства. Також дозвіл на некомерційну евтаназію в деяких країнах світу сприяв тому, що лише у 2002 р. у Бельгії правом на неї скористались 400 осіб, а у 2005 р. в Нідерландах – 4300 осіб. Полегшення страждання смертельно хворих осіб через евтаназію, на наш погляд, може розглядатись через призму достойних благ, хоча моральні та релігійні принципи більшості людей однозначно відносять інститут евтаназії до антиблаг.

Мотивація державної опіки над суспільними благами ґрунтується на кількох тезах: додаткове їхнє споживання не збільшує витрат виробництва; нульові граничні витрати і відсутність позитивної ціни генерують небажання споживачів платити за їхнє ко-

ристування, що призводить до небажання суб’єктів ринку їх виробляти. Як справедливо відзначає О. Рубінштейн [10, 27], незважаючи на численні спроби економістів розширити коло суспільних благ, зрозуміло, що в ньому не вміщуються усі “патронатні блага”. Цей факт і став причиною розмивання контурів групи суспільних благ, які легітимно підпадають під державну опіку.

Разом з тим, не можна не звернути увагу на ще одну групу товарів і послуг – так звані “мериторні блага” (*merit goods*), які, з одного боку, не збігаються із суспільними благами, а з іншого – за визначенням належать до класу “патронатних благ”. На думку Р. Масгрейва, до таких благ можна віднести товари і послуги, індивідуальний попит на які відрізняється від нормативних цілей суспільства [9, 55]. Виокремлення такого типу благ пов’язується з існуванням розриву між “правильними” та фактичними потребами індивідів. Сам факт наявності нормативно “істинних” потреб стосовно виробництва та споживання конкретного товару, що відрізняються від індивідуальних переваг, перетворює такий товар на мериторний і робить його очевидним кандидатом у групу “патронатних благ”. Співвідношення патронатних (*ПБ*), мериторних (*МБ*) та суспільних благ (*СБ*) можна виразити таким чином: $СБ < МБ < ПБ$.

Специфічними ознаками мериторних благ є: по-перше, інформаційний дефіцит, пов’язаний з непоінформованістю населення – потенціальних споживачів таких благ; по-друге, неготовність багатьох індивідів сплачувати реальну ціну за деякі послуги (наприклад, ЖКГ) за одночасної згоди платити цю ж ціну через механізм оподаткування їхніх доходів (“нестача волі”); по-третє, ірраціональна поведінка індивідів, в яких для реалізації нормативно “правильних” переваг немає достатніх ресурсів (необхідність підтримки малозабезпечених громадян стає основною причиною суспільної опіки таких

традиційно мериторних благ, як продукти харчування, житло, медичне обслуговування тощо); “випадок спільних потреб”, до яких можна віднести піклування про збереження історичних місць, повагу до національних свят, природи, культури, мистецтва. За словами Г. Бонуса, М. Тіцеля та К. Мюллера, саме “меріторизація” технічно приватних благ є однією з головних причин постійно зростаючої частки держави у ВВП [10, 32].

Нерідко держава цілеспрямовано субсидує виробництво мериторних товарів. Так, Т. Заславська розглядає проблему підвищення цін на товари і послуги, які дотуються, в результаті відміни субсидій виробникам при “одночасному поверненні всієї суми додаткових платежів населення державі через відповідне підвищення рівня зарплат, пенсій, стипендій тощо” [17, 29]. С. Шаталін, продовжуючи цю тезу, зазначає: “Підвищення цін на м'ясні продукти, яке повністю компенсується групам населення з низькими доходами, суттєво покращило б ситуацію на споживчому ринку, створило більш обґрунтований попит на різні види товарів, нормальні умови господарювання для виробників” [18, 18]. Отже, в рамках теорії методологічного індивідуалізму субсидії виробникам суспільних благ породжують втрати добробуту, оскільки цей підхід не враховує жодних результатів, ніж ті, що знайшли відображення в економічному прирості добробуту.

Специфічний соціальний ефект від суспільної опіки, який при взаємодії з адекватним інституційним середовищем примножує національне багатство, можливий лише за умови реалізації усіх принципів “раціональної поведінки” держави: використання максимально ефективних засобів і процедур розподілу коштів, що перебувають у власності держави; обґрунтованість і доречність державної підтримки соціальної сфери; 3) необхідність державного регулювання використання факторів виробництва

[13]. Однак, незважаючи на те, що безліч суспільних благ можуть цілком ефективно продукуватися ринком (наприклад, вже функціонують приватні в'язниці у США, Великобританії, недержавні служби безпеки у Німеччині, Франції, Фінляндії, США), сьогодні не існує жодної країни, яка б відмовилась від підтримки виробництва соціально значущих благ. Кошти, які спрямовує держава на фінансування наукових винаходів, соціальні, екологічні програми, утримання закладів освіти, охорони здоров'я, культури та відпочинку, мають розглядатись в контексті соціального інвестування, що сприяє зростанню добробуту країни. Натомість сьогодні поширеною є думка, особливо серед представників влади, відповідальних за стан публічних фінансів, що держава виступає свого роду меценатом, утримуючи соціальну сферу, яка априорі є неефективною і високовитратною. Виступаючи найважливішим інститутом суспільства, держава, перш за все, має дбати про колективні інтереси, реалізація яких передбачає опіку деяких товарів, робіт і послуг. Здоволення специфічних потреб суспільства, реалізація його соціальних вимог є тим ефектом, який, за словами О. Рубінштейна [10; 11; 12], перетворює державні витрати на соціальні інвестиції, незважаючи на те, що їх достатньо проблематично виразити в показниках економічного зростання.

Таким чином, перехід від “держави-мецената” до “держави-інвестора” має стати стратегічним орієнтиром ефективної соціально-економічної політики на перспективу.

Література

1. Платон. *Собрание сочинений в 3 т. Т. 1.* – М.: Мысль, 1968. – 624 с.
2. Аристотель. *Сочинения в 4 т. Т. 1.* – М.: Мысль, 1975. – 552 с.
3. Заиченко Г. А. *Объективность чувственного знания: Локк, Беркли и проблема*

“вторичных” качества // *Философские науки*. – 1985. – № 4. – С. 98–109.

4. Рокмор Т. *Маркс после марксизма: Философия Карла Маркса*. – М.: Реабилитация, 2011. – 400 с.

5. Сэй Ж.-Б. *Трактат по политической экономии*. – М.: Дело, 2000.

6. Розмаинский И. В., Холодильник К. А. *История экономического анализа на Западе: Текст лекций*. – СПб., 2012. – 216 с.

7. Menger K. *Principles of Economics*. – New York, 1981.

8. Маршалл А. *Принципы экономической науки*. Т. 1. – М., 1993.

9. Musgrave R. A., Musgrave P. B. *Public Finance in Theory and Practice*. – McGraw-Hill, 1976. – 384 p.

10. Рубинштейн А. Я. К теории рынков “опекаемых благ”: доклад на Секции экономики отделения общественных наук РАН 25 марта 2008 г. // *Теоретическая экономика: Научные доклады Института экономики РАН*. – 4-х томах. Т. 1. – М.: Экономика, 2010. – С. 9–66.

11. Рубинштейн А. Я. *Рождение теории. Разговоры с известными экономистами*. – М.: Экономика, 2010. – 224 с.

12. Гринберг Р. С., Рубинштейн А. Я. *Экономическая социодинамика*. – М.: ИСЭПРЕСС, 2000. – 436 с.

13. Котельников А. А. *Государственная поддержка воспроизводства опекаемых благ [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.seun.ru>.

14. Латов Ю. В. *Запретить нельзя разрешить: экономический анализ институтов прогибционизма и антипрогибционизма // Экономический вестник Ростовского государственного университета*. – 2009. – Т. 7., № 4. – С. 34–42.

15. Поланьи К. *Великая трансформация*. – СПб.: Алетейя, 2002. – 569 с.

16. Фуко М. *Воля к знанию (История сексуальности) // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности*. – М.: Магистериум, 1996. – 238 с.

17. Заславская Т. И. *Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость // Коммунист*. – 1986. – № 13. – С. 25–32.

18. Шаталин С.С. *Социальное развитие и экономический рост // Коммунист*. – 1986. – № 14. – С. 14–21.